

ROLA WYRAZÓW DŹWIĘKONAŚLADOWCZYCH W ROZWOJU MOWY DZIECKA

Rozwój mowy dziecka jest najistotniejszą częścią rozwoju komunikacyjnego i poznawczego człowieka.

Mówienie jest dla człowieka umiejętnością naturalną, ale jej złożony charakter powoduje, że mogą się pojawić pewne problemy z jej opanowaniem

Czym jest mowa? Jest to zachowanie językowe, [zespoł czynności, jakie przy udziale języka wykonuje człowiek, poznając rzeczywistość i przekazując jej interpretację innym uczestnikom życia społecznego] (Grabias 2000, s. 8).

Wyodrębnia się mowę wewnętrzną, która służy organizowaniu wiedzy o świecie w umyśle i przejawia się jako tekst pomyślany, oraz mowę zewnętrzną, której wynikiem jest tekst przyjmujący postać dźwiękową (wtórnie graficzną lub gestową). Aby dziecko mogło się komunikować, musi opanować pewne kompetencje i sprawności językowe, wzajemnie się warunkujące. Kompetencjami nazywamy społeczną wiedzę tkwiącą w umysłach ludzkich i wyrażaną w indywidualnych realizacjach, którym odpowiadają poszczególne sprawności.

Wyraz dźwiękonaśladowczy, inaczej onomatopeja – to wyraz zawierający w swoim

rdzeniu imitację dźwięków pozajęzykowych, np. *bzz*, *kwa-kwa*, *ku-ku*, *gęgać*, *chlupać*, *zgrzytać*, bądź zjawisk rytmicznie powtarzających się, np. *dyndać*, *zygzak*. Inaczej mówiąc, są to słowa oparte na wrażeniach słuchowych, naśladowujące dźwięki pozajęzykowe, np. odgłosy przyrody, zwierząt lub maszyn bądź dźwięki towarzyszące różnym czynnościom.

Wyodrębnia się mowę wewnętrzną, która służy organizowaniu wiedzy o świecie w umyśle i przejawia się jako tekst pomyślany, oraz mowę zewnętrzną, której wynikiem jest tekst przyjmujący postać dźwiękową (wtórnie graficzną lub gestową).

Wykorzystując wyrazy dźwiękonaśladowcze w profilaktyce lub terapii mowy, warto przygotować je tak, aby ich budowa była dla dziecka dostępna, czyli zaczynać od łatwiejszych konstrukcji, od głosek, które dziecko już potrafi wymawiać, i stopniowo przechodzić do trudniejszych.

Ich używanie pod koniec pierwszego roku życia i w drugim roku życia jest prawidłowym przejawem rozwoju mowy. Dotyczy to zarówno używania przez dziecko wyrazów dźwiękonaśladowczych zaproponowanych mu przez dorosłych, jak i wymyślenia przez dziecko nowych wyrazów (neologizmy dziecięce). Z reguły pojawiają się nazwy odgłosów, rzeczy i czynności, które dziecko zna, np. *miau*, *hau*, *bam*, *ala*, *cacy*, *si*. Przez pewien okres funkcjonują one w języku dziecka i jego otoczenia, aż zostaną wyparte przez wyrazy słownikowe. Najczęściej dzieje się to już w drugim roku życia. Inne wyrazy dźwiękonaśladowcze mogą się jednak utrzymywać, a nawet pojawiać. Uzależnione jest to w dużej mierze od ich budowy fonologicznej. Najłatwiejszą do przyswojenia konstrukcją jest taka, która składa się tylko z przedłużonej samogłoski oraz z połączenia spółgłoski i samogłoski, np. *uu*, *ee*, *am*, *siu*, *pa*, *da*. Następnie sylaby w takich słowach bywają duplikowane: *am-am*, *pa-pa*, *da-da*, co umożliwia dziecku przyswajanie trudniejszych konstrukcji, dwusylabowych, a później takich, w których pojawia się więcej spółgłosek i sylaby zamknięte.

Wykorzystując wyrazy dźwiękonaśladowcze w profilaktyce lub terapii mowy, warto przygotować je tak, aby ich budowa była dla dziecka dostępna, czyli zaczynać od łatwiejszych konstrukcji, od głosek, które dziecko już potrafi wymawiać, i stopniowo przechodzić do trudniejszych. Przykładowo, dziecku, które nie mówi w ogóle, możemy zaproponować początkowo onomatopeje oparte wyłącznie na samogłoskach, następnie na sylabach otwartych zawierających spółgłoski występujące u tego dziecka w gaworzeniu (np. [m], [b]) lub tradycyjnie uważane za łatwiejsze. Zwiększając stopniowo trudność, dołączając onomatopeje z nowymi głoskami, z większą ilością sylab, z sylabami zamkniętymi, dochodzi się w terapii do momentu, gdy dziecko jest w stanie opanować trudniejsze konstrukcyjnie wyrazy słownikowe.

Onomatopeje są niezwykle przydatne w terapii, gdyż można je w razie potrzeby wymyślać, dostosowując do możliwości i konsytuacji dziecka, np. *ii* może oznaczać kanarka, którego ma dziecko w mieszkaniu, *ba* – bijący zegar itp. Z czasem dźwięk *ii*

może ewoluować w pi, potem w słowo ptaszek, *ba* w *bam*, *bim-bam* – zegar.

W terapii logopedycznej opóźnień rozwoju mowy onomatopeje wykorzystuje się jako jeden z jej etapów, poprzedzający naukę słów (Jastrzębowska 2005). Popularne są ćwiczenia naśladowania dźwięków wydawanych przez zwierzęta bądź takie, które można usłyszeć w gospodarstwie domowym, na ulicy, w lesie itp. Często połączone są one z ćwiczeniami słuchu niewerbalnego. Aby jednak właściwie dopasować ćwiczenia z onomatopejami do potrzeb dziecka, należy posiadać wiedzę na temat jego rozwoju, aby ćwiczenia były dostosowane do jego możliwości rozwojowych i potrzeb.

Etapy rozwoju mowy dziecka

U dzieci bez poważniejszych dysfunkcji fizjologicznych początki mowy pojawiają się w podobnym wieku. Indywidualny przebieg rozwoju języka bywa bardzo zróżnicowany u poszczególnych dzieci, ale można wydzielić pewne uniwersalne etapy.

Rozwój mowy opisuje się od momentu urodzenia dziecka do czasu opanowania wszystkich środków komunikacji werbalnej, czyli do około siódmego roku życia.

Najczęściej w literaturze polskiej przywołuje się charakterystykę okresów rozwoju mowy Leona Kaczmarka (1977). Głównym kryterium zastosowanym przez autora była forma językowa wypowiedzi, czyli opis poszczególnych sprawności językowych. Autor wydzielił cztery okresy rozwoju mowy i etap przygotowawczy.

- Okres zerowy, inaczej etap przygotowawczy rozwoju mowy, trwa od 3. do 9. miesiąca życia płodowego. W tym czasie wykształcają się narządy mowy, a także zaczynają one funkcjonować, np. za pomocą zmysłu równowagi – płód w wieku 4. miesiący odczuwa rytm kolebania podczas chodzenia matki, w 7 miesiącu życia płodowego słyszy bicie serca matki zaś od połowy ciąży płód reaguje na bodźce akustyczne, m.in. słyszy i zapamiętuje głos matki. W wieku 6 lub 7 miesięcy płód ssie swój palec i płacze, gdy go [zgubi], można nazwać to pierwszymi ćwiczeniami warg i języka, wykształca się w ten sposób odruch ssania (Kaczmarek 1977).
- Pierwszy okres rozwoju mowy, tzw. okres melodii, przypada na pierwszy rok życia (Kaczmarek 1977). W tym czasie objawami komunikacji są krzyk, płacz, dźwięki artykulacyjne połączone z gestami wskazującymi ciała. Różne krzyki, postękiwania, pochrząkiwania, sapanie, mlaski, piski, śmiech oraz inne nieokreślone dźwięki przyczyniają się do rozwoju wokalizacji i z czasem przeradzają się w głuźnienie, a następnie gaworzenie. Zjawiska te są bardzo istotne dla rozwoju słuchu fonologicznego, czyli umiejętności słuchowego rozróżniania i kwalifikowania dźwięków mowy, która warunkuje rozwój sprawności fonologicznych, czyli umiejętność mówienia.

Głuźnienie pojawia się w 2., 3. lub 4. miesiącu życia, często współwystępuje z dobrym samopoczuciem dziecka. Jest odruchem bezwarunkowym, któremu współtowarzyszą ruchy całego ciała. Polega na wydawaniu przez dziecko dźwięków, początkowo

samogłoskowych (podobnych do [o], [a], [y], [e], [u]), później także spółgłoskowych (podobnych do [m], [b], [p], [k], [g], [x], [ŋ]), a z czasem całych grup głoskowych (age, hm, kne).

Następnie, ok. 6.–8. miesiąca życia, dziecko wchodzi w etap gaworzenia, czyli świadomego powtarzania dźwięków podobnych do sylab (zarówno występujących, jak i niewystępujących w języku ojczystym). Struktura sylab jest początkowo otwarta, np. ba, później również zamknięta, np. mam, bab. Do spotykanych już w głużeniu głosek dołączają się kolejne, np. [f], [v], [x], [t], [d] (gdy pojawią się pierwsze zęby). Pojawienie się głosek w czasie głużenia lub gaworzenia nie gwarantuje, że w okresie późniejszym będą one poprawne (Łobacz 2005).

- W drugiej połowie pierwszego roku życia dziecko zaczyna rozumieć słowa, którymi dorośli się do niego zwracają. W wieku 6–7 miesięcy zna swoje imię, a od 8 miesiąca reaguje na proste polecenia i oznajmienia, np. Idziemy da da (idziemy na spacer). Im więcej słów rozumie, tym łatwiej opanowuje ich artykulację.
- Pod koniec 1. roku życia lub na początku 2. roku życia dziecko opanowuje pierwsze wyrazy, choć utrzymują się jeszcze zjawiska nazywane gaworzeniem. Pierwsze wyrazy cechuje prosta struktura sylabowa. Nierzadko są to onomatopeje, w których istotną rolę odgrywa prozodia. To w nich mogą pojawić się sporadycznie trudniejsze złożenia głoskowe (grupy spółgłoskowe), np. *kla kla*.

W terapii logopedycznej opóźnień rozwoju mowy onomatopeje wykorzystuje się jako jeden z jej etapów, poprzedzających naukę słów.

Drugi okres rozwoju mowy, tzw. okres wyrazu, przypada na drugi rok życia dziecka (Kaczmarek 1977). Funkcję pełnej wypowiedzi w mowie dziecka pełnią ułamki wyrazów, pojedyncze wyrazy lub złożenia kilku wyrazów, bez odpowiednich końcówek fleksyjnych. Takie pojedyncze słowo (może być nim onomatopeja lub wyraz tekstowy) początkowo posiada rozległe znaczenie, wzmacniane często gestem i odpowiednią prozodią.

Okolo 18. miesiąca życia zanikają pojawiające się wcześniej dźwięki niewystępujące w mowie otoczenia. Dziecko powtarza, próbując naśladować zasłyszany wyraz (echolalia). Początkowo często słowa te są upraszczane, skracane, nie zawsze odpowiednio odmieniane. Najpierw są to wyrazy 2–3-sylabowe; im krótsze i o prostszej strukturze, tym są lepiej wymawiane. Słownictwo czynne w wieku półtora roku liczy ok. 20–100 słów, w wieku 2 lat – ok. 250–400. W tym wieku dzieci coraz szybciej rozpoznają wyrazy, a słuchowo rozróżniają już prawie wszystkie fonemy. Artykułowane są już samogłoski ustne oraz spółgłoski [p], [b], [t], [d], czasem [k], [g], [f], [v], nieraz [n], a także [ś], [ź], [ć], [ʒ'] – często realizowane jako [s'], [z], [c'], [ʒ'] (nieraz między zębowe). Wymowa w tym okresie jest jeszcze niestabilna. Wymienić należy takie zjawiska, jak: zmiękczenie głosek twardych, reduplikacje

(powtórzenie sylaby w wyrazie), opuszczanie głosek i sylab w nagłosie lub wygłosie, uproszczenia grup spółgłoskowych, elizje, upodobnienia, kontaminacje (połączenia wyrazów w jeden), a także substytucje spółgłosek trudniejszych na łatwiejsze, np. [r] na [l], [u_~] lub [i_~] rzadziej [d]; [u_~] na [i_~]; [v] na [u_~]; [f] na [x] lub odwrotnie; [k] na [t] i [g] na [d] lub odwrotnie (rzadziej). Głoski detalizowane realizowane są w tym wieku jako miękkie, spalatalizowane lub są zamieniane (Łobacz 2005).

Trzeci okres to okres zdania (Kaczmarek 1977). W trzecim roku życia dziecko używa coraz większej liczby słów – do 1000 w wieku 3 lat, wiele z nich pojawia się już w określonych formach gramatycznych (są odmieniane). W wieku 2 lat dziecko zaczyna zdania, początkowo nierozwinięte, np. mama i ma (mama, nie ma), które stopniowo zmieniają się w zdania rozwinięte, a potem złożone (pod koniec 3 roku życia). Zwiększa się liczba fonemów wymawianych zgodnie z normą. Niektóre fonemy są realizowane prawidłowo w pewnych wyrazach (kontekstach fonetycznych), w innych mogą być np. substytuowane. Sporadycznie pojawiają się głoski przedniojęzykowo-zębowe i przedniojęzykowo-dziąsłowe. Pod koniec trzeciego roku życia zasób fonemów jest prawie pełen, poza głoskami detalizowanymi przedniojęzykowo-zębowymi, przedniojęzykowo-dziąsłowymi i głoską [r]. Samogłoski nosowe również mogą się pojawić w późniejszym okresie. Wyrazy brzmiące podobnie, np. kotek – płotek – motek – worek, mogą być jeszcze trudne w odbiorze, a także artykulacyjnie (Łobacz 2005).

Czwarty okres – swoistej mowy dziecięcej – przypada na czas od 3. do 7. roku życia dziecka (Kaczmarek, 1977). Mowa stopniowo coraz bardziej przypomina mowę dorosłych, jednak pojawiają się pewne swoiste formy językowe, liczniejsze w wieku trzech lat, rzadsze pod koniec tego okresu. Niektóre wycofują się dopiero w wieku szkolnym (Banaszkiewicz, 2011). Z końcem okresu swoistej mowy dziecięcej system fonologiczny kształtuje się już ostatecznie, przyswojone zostają wszystkie pozostałe fonemy. Głoskę [ś] dzieci wymawiają już w wieku 3 lat, pozostałe głoski szeregu ciszącego najpóźniej w wieku 4 lat. Głoskę [s] ponad 80% dzieci wymawia w wieku 4 lat, głoski [z], [c], [ʒ] – w wieku 4 lub 5 lat, głoski szumiące przyswojone są już w wieku 6 lat, a głoska [r] w wieku 7 lat. Wiele dzieci wyprzedza te normy, a głoska [r] często pojawia się już u 4-latków (Sołtys- Chmielowicz 1998).

Przykładowe ćwiczenia wykorzystujące wyrazy dźwiękonaśladowcze

Opisane poniżej ćwiczenia należy stosować w profilaktyce logopedycznej na początkowym i średnio zaawansowanym etapie rozwoju umiejętności posługiwania się wyrazami, a także w terapii mowy u dzieci z opóźnionym rozwojem mowy

(niezależnie od etiologii szczegółowej zaburzenia). Ćwiczenia rozumienia onomatopei poprzedzają próby ich powtarzania. Ćwiczenia słownikowe należy łączyć w zabawie z różnymi formami działalności dziecka (np. ruchowymi) oraz stosować odpowiednie rekwizyty lub pomoce dydaktyczne. Ważne jest, aby w miarę możliwości dbać o wysoką jakość artykulacji poszczególnych (np. dźwięk *muuu* powinien brzmieć jak głoski [m] i [u], a nie odzwierciedlać niejęzykowy dźwięk wydawany przez krowę).

LALKA ŚPI

Należy przygotować: lalkę, maskotki kota i psa.

Przebieg zabawy:

- Poruszając maskotką kota, wyraźnie wypowiadamy: *miau, miau!* Następnie, poruszając w stronę lalki maskotką psa, wypowiadamy: *hau, hau!*
- Bierzymy lalkę na ręce, w stronę zabawek mówimy: *ciii!* (przykładając palec do ust) i kołysząc lalkę, cichutko śpiewamy, intonując kołysankę: *Aaa, aaa.*
- Schemat należy powtórzyć kilka razy, coraz aktywniej włączając dziecko w działanie. Następnie pytamy: Co mówi kot? Co mówi pies? Co mówi mama? Lalka śpi: *aaa, aaa.*

SKACZĄCA PIŁKA

Należy przygotować lekką piłkę średniego rozmiaru.

Przebieg zabawy:

- Podrzucamy piłkę do góry, wypowiadając: *hop, hop!*
- Następnie, turlając piłkę w stronę dziecka, mówimy: *kululul, kululul!*
- Następnie, odbijając piłkę od podłogi, mówimy: *bach, bach!*
- Czynności wraz z określonymi wyrazami powtarzamy kilkakrotnie, stopniowo włączając dziecko do zabawy i zachęcając do powtarzania odpowiednich onomatopei.

GRAJĄCY BĘBENEK

Należy przygotować bębenek.

I wariant:

- Gramy na bębenu głośno, wypowiadając: *bum, bum, bum!*
- Następnie uderzamy w bębenek delikatnie, wydając ciche dźwięki i jednocześnie mówiąc: *ciii, ciii, ciii.* Podajemy dziecku bębenek i razem z nim gramy raz głośno, raz cicho, jednocześnie dodając określoną onomatopeję.

II wariant:

- Układamy przed dzieckiem dwa bębny – duży i mały.
- Demonstrujemy głośną grę na dużym bębnie, jednocześnie mówiąc: *bum, bum, bum,* i cichą na małym, w połączeniu ze słowami: *ciii, ciii, ciii.*
- Następnie zachęcamy dziecko do powtórzeń samodzielnych.

ODGŁOSY ZWIERZĄT

Korzystamy z piosenki (lub cytujemy jej treść jako wierszyk):

Odgłosy1

*Krowa muczy muuu,
piesek szczeka hau.*

Muuu, muuu, hau, hau,

Muuu, muuu, hau,

Muuu, muuu, hau.

Koza meczy meee,

kotek miauczy miau.

Meee, meee, miau, miau,

Meee, meee, miau,

Meee, meee, miau.

Myszka piszczy piii,

Ptaszek ćwierka ćwir.

Piii, piii, ćwir, ćwir.

Piii, piii, ćwir,

Piii, piii, ćwir.

A ja umiem już:

Meee, muuu, miau, hau, ćwir.

Meee, muuu, miau, miau,

Meee, muuu, miau,

Miau, miau, ćwir.

Piosenkę lub wierszyk należy powtarzać zwrotkami, jednocześnie udając ruchem ciała dane zwierzę, oraz imitując jego głos. Do zabawy należy przygotować ilustracje lub zdjęcia określonych zwierząt i demonstrować je adekwatnie do zwrotki. Nadbudową jest samodzielne wymyślanie kolejnych zwierząt i ich odgłosów oraz powtarzanie onomatopei według powyższego schematu. Ćwiczeniem utrwalającym może być kolorowanie rysunków zwierząt z jednoczesnym powtarzaniem ich głosów.

ZABAWA RUCHOWA

Korzystamy z piosenki (lub cytujemy jej treść jako wierszyk):

Rączki i nóżki2

Prawa rączka klap, klap.

Lewa rączka klap, klap, klap. (2 x)

Zaśpiewamy, zatańczymy, obie rączki zaprosimy.

Klap, klap, klap, klap, klap, klap. (2 x)

Prawa nóżka tup, tup.

Lewa nóżka tup, tup, tup. (2 x)

Zaśpiewamy, zatańczymy, obie nóżki zaprosimy.

Tup, tup, tup, tup, tup, tup. (2 x)

Do piosenki (wierszyka) dodajemy ilustrację ruchową – zamykamy rytmicznie prawą dłoń, później lewą, a następnie klaszczemy rytmicznie. Przy drugiej zwrotce tupiemy

rytmicznie prawą nogą, później lewą, a następnie tupiemy obiema na zmianę. Zachęcamy dziecko do wykonywania ćwiczenia ruchowego z jednoczesnym wypowiedaniem (śpiewaniem) adekwatnych onomatopei.

ZABAWA Z KOMPUTEREM

Przy wywoływaniu i utrwalaniu wyrazów dźwiękonaśladowczych można skorzystać z gotowych pomocy dydaktycznych, np. programu multimedialnego [Mówiące obrazki] (Young Digital Planet, 2004). Jest to zbiór kilkuset obrazków tematycznych, na których widać dany przedmiot, zwierzę lub sytuację, słychać charakterystyczny dźwięk; lektor wymawia adekwatną onomatopeję, dziecko może nagrać i odsłuchać siebie (program współpracuje z mikrofonem i głośnikiem). Program stanowi bardzo bogaty i atrakcyjny zbiór do pracy.

BAJECZKI AKUSTYCZNE

Dzieci chętnie słuchają bajeczek akustycznych, czyli charakterystycznych onomatopei, na podstawie których wyobrażają sobie i odtwarzają ciąg znanych im czynności i zdarzeń. Osoba prowadząca musi podawać bardzo charakterystyczne dźwięki znane dziecku, w sekwencji do 4–6 maksymalnie. Dziecko siedzi z zamkniętymi oczami i słucha. Następnie wspólnie opowiadamy przebieg zdarzeń (lub dziecko odtwarza onomatopeje w określonej kolejności). Można przygotować również odpowiednie ilustracje do układania historyjek sytuacyjnych. Należy unikać przypadkowych dźwięków, które zakłóciłyby odbiór i odczyt.

Przykładowe sekwencje:

1. Głośne chrapanie, głośne ziewanie, szuranie nogami, tupanie.

Opowiadanie: Ktoś spał, obudził się, ziewnął, wstał i poszedł.

2. Hop, hop, hop! 2. Bach! 3. Yyy, yyy! 4. Cacy, cacy!

Opowiadanie: Ktoś podskakiwał, upadł, popłakał się, ktoś go przytulił i uspokoił.

3. Tup, tup, tup. 2. Brzęk, brzęk! 3. Trach! 4. Brum, brum, brum! 5. Tidiit! 6. Brum, brum!

Opowiadanie: Ktoś przyszedł, wyjął kluczyki do samochodu, zatrzasnął drzwi, ruszył, zatrąbił i pojechał dalej.

POSZUKIWANIE DŹWIĘKÓW

Zabawę rozpoczynamy od przeczytania wiersza pt.:

W Chrząstkowicach³

*W Chrząstkowicach, małym mieście,
wszystko chrzęści i szeleści.*

*Chrzęści chrząstka, chrzęści chrzan,
chrzęści brzoskwiniowy dzban,*

*Chrzęści brzózka, chrzęści dzwon,
bo się zepsuł właśnie on.*

*A szeleszczą już od rana
liście, wiśnie i firana.*

*I szeleszczą kartki w książce,
gdy ją dziecko ma na łączce.*

Następnie kładziemy przed dzieckiem różne rekwizyty, które, poruszane, wydają dźwięki szeleszczące i chrzęszczące (np. papier, celofan, folię, piasek). Dziecko ma preparować z ich pomocą różne dźwięki, jednocześnie wypowiadając onomatopeję: *Szsz, szsz!* lub *Chrz, chrz!* Wspólnie staramy się ustalić, co chrzęści, a co szeleści. Następnie w otoczeniu naturalnym dziecka poszukujemy wspólnie jeszcze innych przedmiotów, które szeleszczą i chrzęszczą.

PODSUMOWANIE

Pamiętając o poszczególnych fazach rozwoju mowy, można wspomagać prawidłowy rozwój dziecka. Jednym z takich istotnych elementów jest przejście od etapu wokalizacji do etapu językowego – mówienia słów i zdań. Etapem łączącym są onomatopeje – słowa niosące znaczenie, ale łatwe pod względem artykulacyjnym, będące pierwszymi [wprawkami] w mówieniu. Wykorzystując je, można dziecku pomóc, aby szybciej przeszło przez ten etap. Nie należy obawiać się przetrwałego przyzwyczajenia do używania takich słów, gdyż równolegle podaje się nazwy słownikowe, które dziecko w odpowiednim momencie pozna i zacznie wymawiać.

Literatura

- Banaszekiewicz A., *Fleksja werbalna w mowie dzieci pięcioletnich*, Wyd. UMCS, Lublin 2011.
- Polański K. (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 1993.
- Jastrzębowska G., *Diagnoza i terapia rozwojowych zaburzeń mowy*, w: Gałkowski T., Szelań E., Jastrzębowska G. (red.), *Podstawy neurologopedii*, Wyd. UO, Opole 2005. s. 379–420.
- Kaczmarek L., *Nasze dziecko uczy się mowy*, Wyd. Lubelskie, Lublin.
- *Mówiące obrazki*, Young Digital Planet, Gdańsk 2004.
- Łobacz P., *Prawidłowy rozwój mowy dziecka*, w: Gałkowski T., Szelań E., Jastrzębowska G. (red.), *Podstawy neurologopedii*, Wyd. UO, Opole 2005, s. 231–268.
- Grabias S., *Mowa i jej zaburzenia*, „Logopedia” tom 28, 2000, s. 7–36.
- Sołtys-Chmielowicz A., *Wymowa dzieci przedszkolnych*, Wyd. UMCS, Lublin 1998.
- Szwałkowska E., Szwałkowski W., *Terapeutyczne wierszyki dźwiękonaśladowcze*, Harmonia, Gdańsk 2012.
- Walencik-Topiłko A., I, w: Gałkowski T., Szelań E., Jastrzębowska G. (red.), *Podstawy neurologopedii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2005, s. 303–328.
- Walencik-Topiłko A., *Wierszyki pisane przez ciche szumy i syki*, Harmonia, Gdańsk 2007.
- Walencik-Topiłko A., *Multimedialna logorytmika. Słowa, dźwięki i piosenki*,

Young Digital Planet, Gdańsk 2008.

- Walencik-Topiłko A., *Ćwiczenia słuchowe w terapii logopedycznej. metodyczne*, w: Milewski S., Kaczorowska-Bray K. (red.), *Logopedia. Wybrane aspekty historii, teorii i praktyki*, Harmonia Universalis, Gdańsk 2012, s. 193–202. Wcześniejszy druk materiału wykorzystanego w artykule w: Maliszewski T., Żerko J. (red.), *Studia i Badania Naukowe, Pedagogika*, Rok VII, Nr 1/2013, Ateneum Szkoła Wyższa w Gdańsku, Gdańsk 2014.

ARTYKUŁ Z CZASOPISMA

PRZYGOTOWAŁA DLA PAŃSTWA
EWELINA MOKRZYCKA